

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Derleme Makalesi • Compilation Article

Üçüncü Ur Hanedanlığı'nın Yıkılış Sürecinde Nüfus Baskısı, İklim Değişikliği ve Tahıl Kıtlığı

Population Pressure, Climate Change and Grain Famine in the Process of Destruction of Third Dynasty of Ur

Ozan Arslan AYTAN^{a*}

^a Doktora Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-0845-8983

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 19 Mayıs 2023

Kabul tarihi: 8 Eylül 2023

Anahtar Kelimeler:

Kıtlık,
4,2 ka İklim Olayı,
Amurrular,
Ud-şu-bala,
İbbi-Sin.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: May 19, 2023

Accepted: September 8, 2023

Key Words:

Famine,
4.2 ka Event,
Amorites,
Ud-şu-bala,
İbbi-Sin.

ÖZ

Mezopotamya'da kurulan ilk kent devletlerinden beri tahıllar, siyasi ve ekonomik süreci belirleyen en temel gıda maddeleridir. Doğal ve siyasi faktörlere bağlı olarak ortaya çıkan tahıl kıtlıkları devletlerin yıkılmasına yol açmıştır. MÖ 2200 dolaylarında başlayan 4,2 ka iklim olayı, Mezopotamya'nın coğrafi ve siyasi yapısını değişime uğratmıştır. Kuzey Mezopotamya'daki yerleşik ve göçebe toplumlar, aşırı kuraklıklar nedeniyle güneye göç etmiştir. Güney Mezopotamya'daki toplumlar ise nehir kaynaklarını bir süre daha kullanmaya devam etse de tarım arazileri, sürekli olarak nehir suları ile sulanması sonucunda tuzlanmaya bağlı olarak çoraklaşmış ve bu durumda tahıl kıtlıkları meydana gelmiştir. Üçüncü Ur Hanedanlığı'nın kurulduğu dönemde bu kıtlıkların devam ettiği görülmektedir. Kıtlıklara önlem almak amacıyla tarım arazileri nadasa bırakılmış ve drenaj sistemleri geliştirilmiştir. Ancak Amurru göçlerinin devam etmesi nedeniyle kentlerde ortaya çıkan nüfus baskısı, tarım topraklarında sürekli olarak ekim yapılmasını gerektirmiştir. Üçüncü Ur Hanedanlığı'nda yaşanan bu tahıl kıtlıklarıyla vergi sistemi bozulmuş, tayınlar arpa ile ödenememiş ve tapınaklara adak olarak sunular hayvanların sayısı azalmıştır. Bunun yanı sıra arpanın gümüş karşısında aşırı değerlendirilmesi neticesinde, arz-talep dengesi bozulmuş ve krallık ekonomik olarak çöküntüye uğramıştır. Bu gelişmelerin akabinde Elam saldırıları başlamış ve krallığa bağlı bazı kentler bağımsızlığını ilan etmiştir. Tüm bu olayların sonucunda Üçüncü Ur Hanedanlığı yıkılmıştır.

ABSTRACT

Since the first city-states established in Mesopotamia, grains are the most basic comestibles that determine the political and economic process. Grain famine, which emerged due to natural and political factors, led to the collapse of states. B.C. The 4.2 kiloyear event that started around 2200 BC caused the geographical structure of Mesopotamia to change. The migrations that followed this climate event also changed the political structure of Mesopotamia. The settled and nomadic societies in northern Mesopotamia migrated south due to extreme droughts. Although the societies in Southern Mesopotamia continued to use the river resources for a while, agricultural lands became aridity due to salinization as a result of continuous irrigation with river waters and grain famine occurred. It is seen that these famines continued during the establishment of the Third Dynasty of Ur. In order to prevent famines, agricultural lands were fallow and drainage systems were developed. However, the population pressure that emerged in the cities due to the continued Amorites migrations required continuous cultivation on agricultural lands. With these grain famines in the Third Dynasty of Ur, the tax system was broken, the rations could not be paid with barley, and the number of livestock offered as offerings to temples decreased. In addition, as a result of the overvaluation of barley against silver, the supply-demand balance deteriorated and the kingdom collapsed economically. After these developments, Elam attacks started and some cities affiliated to the kingdom declared their independence. As a result of all these events, the Third Dynasty of Ur collapsed.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: ozanarslanaytan@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Climate changes, migrations and famines occurring in different geographies around the world have been experienced since ancient times. Natural and political events seen at various times in the history of Mesopotamia caused the cities to lose their importance and the states to collapse. Climate changes and the destructions caused by migrations since the Sumerians have shaped the course of Mesopotamian history. The agricultural lands of Southern Mesopotamia are irrigated by the waters of the Euphrates and Tigris rivers. These two river sources, which are very important in terms of agricultural sustainability, contain abundant alluvium, minerals and salts. Alluviums and minerals help to increase the aridity of the soil, but the salts accumulated in the soil reduce the agricultural yield.

Sumerians were taken some measures as a precaution against the aridity of the soil. One of these measures is the establishment of irrigation systems and the other is to the land fallow. While agricultural lands were cultivated for one year with the fallow practice, one year was left empty. Thus, the salts accumulated on the soil were purified and the fertility of the soil was ensured. Salinisation is generally observed due to poor drainage system, excessive irrigation, insufficient rainfall and evaporation.

Inadequacy of the drainage system causes the water to remain in the fields and to evaporate in dry weather and to fall back into the soil, causing salinisation. As a matter of fact, this practice had to be abandoned after the too migrations to the cities in Southern Mesopotamia. When nomadic communities called Arameans began to settle in Sumerian cities, economic crises occurred. An important factor causing famine in the Third Dynasty of Ur was the change in the weather. The term "ud-šu-bala" in the Lamentation over Ur means weather, weather change or weather change. In the lamentation describing the destruction of Sumer and Ur, the negative effects of weather changes are described. Agricultural lands were constantly cultivated to feed the growing population. For this reason, agricultural lands began to lose their fertility.

It is seen that similar problems were experienced in the Akkadian state, which was established after the Sumerians. The 4.2 kiloyear event in 2200 BC caused droughts in Mesopotamia and accordingly migration movements increased. Communities living in Tell Leilan and its surroundings in Northern Mesopotamia started to migrate to Southern Mesopotamia as a result of the climatic events and the drought of their lands. These migration movements have led to demographic problems in the Southern Mesopotamian region, which is dominated by the Akkadians. In addition, the cities which established in the region began to lose their qualifications because of it did not have the capacity to feed the newly arrived population.

The Third Dynasty of Ur, which was established in Southern Mesopotamia after the collapse of the Akkadian state, had to face the natural and political problems as states established before it. The Aramaic migrations that continued in the years when the Third Dynasty of Ur was established, disrupted the demographic structure of the cities and caused famines. Grain famines and migrations, especially during the Ibbi-Sin period, led to the collapse of the state. The problem of drought and salinization in the soil has led to a decrease in the amount of cultivation of these grains. At the same time, the weather events referred to as Ud-šu-bala in diplomatic correspondence and laments negatively affected agricultural activities.

After the grain famine, social and political problems arose. High inflation emerged economically and the tax system called bala broken. The pulp of the grains was used for animal feed, but due to the resulting grain famine, fodder became unavailable. For this reason, the number of sheep and goats decreased. Due to the decrease in the number of animals, offerings was not be made to the temples. Instead of barley and wheat, date and sesame plants began to be grown. However, these plants did not replace grains. Population pressure arising from the migrations of the Arameans, whom the Sumerians called Martu, led to both social and political conflicts in the country. As a precaution, called the Wall of Mardu a protective wall was built during the Šu-Sin period. However, this measure could not stop the migration. At the end of the Third Dynasty of Ur, during the reign of Ibbi-Sin, the state governors began to revolt. Information about these rebellions comes from the correspondence between Ibbi-Sin and Išbi-Erra, the governor of the city of Isin. The Third Dynasty of Ur collapsed as a result of grain famine, Mardu migrations, civil rebellions and Elamites attacks.

Giriş

Kent kültürü Güney Mezopotamya’da tarımsal üretimin başlamasıyla bağlantılı olarak gelişim göstermiştir. Güney Mezopotamya’da bataklık alanları kurularak tarımı geliştiren insanlar bu bölgede yerleşik yaşamın temellerini atmışlardır. Yerleşik yaşam biçimi insan gruplarının bir arada yaşamasını zorunlu kılmıştır. Bu zorunluluk daha sonra birbirinden farklı kent birimlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ortaya çıkan yeni kentler ise dışarıdan gelen topluluklar için cazip birer yerleşim alanı olarak görülmüştür (Yıldırım, 2017, s. 7).

Sumerce’de *İdilgat* olarak adlandırılan Dicle nehri ile *Buranum* olarak adlandırılan Fırat nehirleri Mezopotamya’ya hayat veren en önemli iki su kaynağıdır (Maisels, 1999, s. 83; Zadok, 1981, s. 46). Fırat ve Dicle nehirleri, akış istikameti üzerindeki su kaynaklarıyla beslenmiştir. Bu akış istikametinde, Dicle nehrine Büyük Zap, Küçük Zap ve Diyala nehirleri, Fırat nehrine ise Murat, Karasu, Balık ve Habur nehirleri katılmıştır (Memiş, 2015, s. 23). Mezopotamya’nın su kaynaklarını oluşturan bu nehirler tarımsal üretimin sürekliliği ve ürünlerin gideceği bölgelere ulaştırılması açısından oldukça önemlidir. Ayrıca toprağın sulanması ve mahsullerin yetiştirilebilmesi için nehir kenarlarında sulama kanalları ve bentler kurulmuş olmalıdır (Tamburrino, 2010, s. 31). Bunun yanı sıra toprağın verimliliğini sağlamak amacıyla fazla suyun topraktan atılmasına yarayan drenaj sistemleri kullanılmıştır (Hunt ve Hunt, 1976, s. 401).

Yapılan karbon analizleri ve ekolojik incelemeler sonucu dördüncü bin yılın ortalarında Mezopotamya’da bir iklim değişikliğinin meydana geldiği tespit edilmiştir. Bu iklim değişikliği başladığı zamandan önce deniz seviyesinin bugünkünden 3 metre daha yüksek olduğu varsayılmaktadır. Bu iklim değişikliği sonucu yağış miktarında azalma olmuştur. Yağışların azalmasıyla beraber Mezopotamya’ya hayat veren nehirler sularının azalmasından ötürü bölge kuraklık ile karşı karşıya kalmıştır (Nissen, 2004, s. 65-66). Nehirlerin kurumaya başlaması ayrıca tarım arazilerini de etkilemiş olmalıdır. Oluşan bu yeni çevre insan toplulukları için hem bir avantaj hem de bir dezavantaj sunmuş olabilir (Pollock, 2017, s. 56).

Şartlar nasıl gelişim göstermiş olursa olsun Mezopotamya’da tahıl yetiştiriciliğine dayalı uzun erimli bir kültürel ortam doğmuştur. Mezopotamya toplumları için tahılların yetiştirilmesi siyasi yapının sürdürülebilirliği açısından önem arz etmiştir. Tahılların saklanabilir, depolanabilir, korunabilir ve işlenebilir yapıya sahip olmaları ilk defa toplumsal artıyı ortaya çıkarmıştır. Mezopotamya’da kurulan devletler varlıklarını bu toplumsal artı sayesinde sürdürebilmişlerdir (Scout, 2019, s. 184-185). Üçüncü Ur Hanedanlığı’nın siyasi olarak yıkılmasının arkasında tahıl kıtlığına dayalı ekonomik bir kriz yatmaktadır. Bu kriz temelde iklim değişikliği, kuraklık ve toprakların tuzlanmasına bağlıdır. Daha çok Üçüncü Ur Hanedanlığı’nın son dönemlerinde etkisini gösteren göçler bu kriz ortamının hem bir sonucu hem de bir nedeni olarak nitelendirilebilir. Çalışmamızda, Üçüncü Ur Hanedanlığı’nın yıkılışı öncesinde, tahıl kıtlığına bağlı olarak yaşanan ekonomik sorunlar, göçler ve bu olguların doğurduğu sonuçların ele alınması amaçlanmıştır.

Sumer ve Akad Dönemlerinde Yaşanan İklim Değişiklikleri ve Kuraklıklar

İklim değişikliği ve kuraklık, Üçüncü Ur Hanedanlığı’ndan önce Güney Mezopotamya’da kurulmuş olan devletler için temel bir sorundu. Bu bölgedeki kentler genellikle tarımsal üretimin pratik bir yolla yapılabilmesi için bölgeye hayat veren Fırat ve Dicle nehirlerinin kolları üzerinde kurulmuştur. Nehirlerin taşıdığı alüvyonlar ve tuzlar, sulanan toprağın verimliliğini arttırmaya yardımcı mineraller içermektedir. Sumer kent devletleri döneminden itibaren, tarım arazilerinin sürekli olarak nehir sularıyla sulanması sonucunda biriken tuzlar, toprağın verimsizleşmesine yol açmıştır. Bunun yanı sıra sıcak ve nemli bir iklime sahip Güney Mezopotamya bölgesinde, nehir sularının buharlaşıp yağmur yoluyla daha

geniş alanlara taşınması, tarım arazilerini büyük ölçüde çoraklaştırmıştır. Sumer kent devletleri döneminde buna önlem olarak tarım arazileri belirli aralıklarla işlenmeyerek nadasa bırakılmıştır (Westenholz, 2002, s. 24; Tekin, 2014, s. 114).

MÖ 3. bin yılın ortalarında, verimli topraklara sahip olabilmek için Sumer kent devletleri arasında bazı anlaşmazlıklar meydana gelmiştir. Fırat nehri üzerinde kurulmuş iki komşu kent devleti olan Umma ve Lagaş, *Guedana* adı verilen verimli bir bölge için mücadele etmişlerdir. Lagaş kentinden ele geçen belgelerden hareketle, savaşın uzun yıllar sürdüğü anlaşılmaktadır. Kentlerin birbirleriyle uzun bir süre boyunca mücadele hâlinde olmaları, Guedana bölgesinin her iki kent devletinin tarımsal faaliyetlerini sürdürebilmeleri için hayati bir öneme sahip olduğuna işaret etmektedir (Nissen, 2004, s. 154; Van De Mieroop, 2018, s. 44). Güney Mezopotamya'da verimli tarım arazilerin küçülmesiyle, yetiştirilen ürünlerin çeşitliliği ve miktarı arasında doğrudan bir bağlantı vardır. Yapılan Paleobotanik araştırmalarda, MÖ 3500'lerde Irak'ın güneyinde yer alan tarım arazilerinde yetiştirilen arpa ve buğday miktarının neredeyse birbirine eşit olduğu anlaşılmaktadır. MÖ 3. bin yılın ortalarına gelindiğinde, tuzlu toprağa daha dayanıklı olan arpanın, buğdaya oranla altı kat daha fazla yetiştirildiği tespit edilmiştir. MÖ 2100'de Lagaş kent devletine bağlı Girsu kentinde yetiştirilen buğday miktarı geriye kalan tahılların yalnızca yüzde ikisine denk gelmektedir. MÖ 1700'lerde ise Güney Mezopotamya topraklarında buğday ekimi tamamıyla bırakılmıştır (Jacobsen ve Adams, 1958, s. 1252; Helbaek, 1960, s. 195).

Tarım ürünlerinin yetiştirildiği topraklarda görülen tuzlanma sorunu, ekonomik ve siyasi açıdan Sumer kent devletlerinin yıkımına zemin hazırlamıştır. Tarımsal üretimde üretici rolünde olmayıp üst yapıyı oluşturan kent yöneticileri, din adamları, askerler, tüccarlar ve zanaatkarlardan oluşan sınıfsal yapı çöküntüye uğramıştır. Bu ise kent vasfının yok olmaya başlamasına yol açmış olmalıdır. Sumer kent devletleri, doğa olayları ve tarım arazilerinin tuzlanmasının etkisiyle büyük bir krizin içine girmiştir (Jacobsen ve Adams, 1958, s. 1252). Göçebe halkların kentlere gelip yerleşmeye başlamalarıyla yaşanan tahıl krizi daha ileri boyutlara taşımış olmalıdır. MÖ 2350'de Akadlılar, Sumer kent devletlerinin hakimiyetine son vererek Güney Mezopotamya'da üstün siyasi güç olmuşlardır (Redmann, 1978, s. 309; Chadwick, 2005, s. 54-55; Reade, 2011, s. 50).

Akadlılar, MÖ 2350'den MÖ 2200 yılına kadar kendisine bağlı olan kentleri başkent Agade'den atadığı valiler aracılığıyla yönetmiştir. Akad devleti ele geçirdiği kentlerden aldığı vergiler sayesinde ekonomik bir zenginliğe sahip olmuştur. 150 yıllık süreçte Mezopotamya'da tek hâkim güç olan Akad devleti, göçebe Gutiler tarafından yıkılmıştır (Pekşen, 2020, s. 251). Ancak siyasi olarak yıkılmasına zemin hazırlayan asıl önemli gelişme ise bu dönemde yaşanan iklim değişiklikleri ve kuraklıklardır (Gibbons, 1993, s. 985). Akad İmparatorluğu'nun güney ve kuzey Mezopotamya'da hakimiyet sağladığı dönem içerisinde, dünyanın farklı coğrafyalarında iklim değişiklikleri ve kuraklıklar meydana gelmiştir. MÖ 2200'lerde başlayan ve *4,2 ka olayı*¹ diye adlandırılan bir iklim olayı, Mezopotamya'nın yanı sıra Mısır, İndus ve Çin'de kurulan medeniyetlerin zayıflamasına veya ortadan kalkmasına yol açmıştır. Bu iklim olayı ile beraber hava sıcaklıkları ani artışlar göstermiş, Mezopotamya'daki Fırat ve Dicle nehirlerinin suları azalmaya başlamıştır. MÖ 2200'lerde ani ısı değişimleriyle birlikte nehirlerin

¹ 4,2 ka iklim olayı, günümüzden 11650 yıl önce başlayan ve dünyayı kaplayan buzulların geri çekilmeye başladığını ifade eden Holosen dönem içerisinde meydana gelmiş bir iklimsel olaydır. Holosen dönemin sonlarında Meghalayan çağı içerisinde gerçekleşen bu iklim olayı, MÖ 22. yüzyıl boyunca dünyanın birçok coğrafyasında etkisini göstermiştir. Peter B. deMenocal, Cultural Responses to Climate Change During the Late Holocene, *Science*, Vol. 292 No. 5517, April 2001, s. 667-673.

suları tarım arazilerini yeteri kadar besleyemeyecek seviyede azalmıştır (Cullen vd., 2000, s. 379-382; Cookson vd., 2019, s. 6).

Bu dönemde, Güney Mezopotamya'da yaşanan kuraklık ve aşırı sıcaklıklar, Kuzey Mezopotamya'da da etkili olmuştur. Yağmur ve kar yağışlarının azalmasıyla birlikte bölgede tarımsal üretim neredeyse yapılamaz hâle gelmiştir. Bu bölgelerde tarım, nehir sularından ziyade yağışlara bağlı olarak yapılmaktaydı. Kuraklıkların yaşanmasıyla birlikte Akad döneminde, Tell Leilan ve çevresindeki yerleşim yerlerindeki nüfusun azalmaya başladığı görülmüştür. MÖ 3. bin yılın sonlarında arpa ve buğday gibi tahılların sürdürülebilir bir şekilde yetiştirilememesiyle Kuzey Mezopotamya'da neredeyse bütün yerleşim yerleri terk edilmiştir. Bu tarihlerde Habur Nehri ve çevresinde kurulmuş yerleşim yerleri hakkında bilgi veren yazılı metinler aniden kesintiye uğramaktadır. Bu durum kuraklığa bağlı kitlesel göçün büyüklüğünü ortaya koymaktadır. (Wilkinson vd., 1994, s. 499-501; Kuzucuoğlu, 2007, s. 469-470; Ur, 2010, s. 404-407; Lawrence vd., 2016, s. 10-13). Weiss, Akad döneminde Kuzey Mezopotamya'da yapılan kazı çalışmalarından elde edilen arkeolojik veriler ile toprak analizlerini bir araya getirerek iklimsel olaylar ve kuraklığa bağlı nüfus hareketliği hakkında bazı görüşler bildirmiştir. Kuraklıkla beraber en temel geçim kaynağı olan arpa ve buğdayın yanı sıra koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanların da sayısında olağandışı bir azalma görülmüştür (Weiss, 2015, s. 42-44). Bu durum karşısında kuzeydeki kentlerde yaşayan on binlerce insanın bir kısmı göçebe ve yarı göçebe bir yaşam biçimine geçiş yapmış olabileceği gibi bir kısım insan grubu da güneydeki kentlere yerleşmeye başlamış olabilir. Ortaya çıkan nüfus baskısı sonucunda, güneydeki kentler belirli sayıdaki arzın talebi karşılayamaması durumunda hızlı bir çöküş sürecine girmiş olabilir. Ayrıca nehir kolları üzerinde kurulan güney kentlerinde toprağın tuzlanmasına önlem olarak tarım arazilerinin nadasa bırakılması gerekmektedir. Ancak göçler nedeniyle artan nüfusu beslemek için sürekli olarak ekim yapılması, tarım arazilerinin daha çok verimsizleşmesine yol açmış olabilir. Akad devleti iklim değişikliği, kuraklık ve kıtlık gibi sorunlarla uğraşırken bir yandan da Guti saldırıları ile iyice zayıflamış ve MÖ 2150'de tarih sahnesinden silinmiştir.

Üçüncü Ur Hanedanlığı'nda Tahıl Kıtlığına Sebep Olan Faktörler

Akad devletinin yıkılmasının ardından siyasi bir boşluk meydana gelmiş ve Mezopotamya'da yaklaşık 40 yıl boyunca birbirinden bağımsız krallıklar ile kent devletleri hüküm sürmüştür. Kısa karanlık çağ olarak adlandırılan bir sürecin ardından MÖ 2112'de Üçüncü Ur Hanedanlığı kurulmuştur. Yeni Sumer Devleti olarak da bilinen bu devletin ilk kralı Ur-Nammu'dur. Ur-Nammu başlarda Uruk kralı Utuhegal'in bir valisiyken (ensi) daha sonra bağımsızlığını ilan ederek Üçüncü Ur Hanedanlığı'nı kurmuştur (Roaf, 1996, s. 100; Crawford, 2015, s. 36; Uhlig, 2019, s. 223-224). Üçüncü Ur Hanedanlığı'nın siyasi olarak yıkılmasından önce devleti zayıflatan iki faktör vardır. Bunlardan birincisi nüfus faktörüyken diğeri ise iklimsel olaylara ve tarım topraklarının verimsizliğine bağlı olan doğa faktörüdür.

Dünya tarihi boyunca toplumlar, yaşadıkları coğrafyaların olumsuzluklarından kurtulmak için yeni coğrafyalara göç etmişlerdir. Bu olumsuzluklar genellikle ekonomik veya siyasi sebeplere bağlı olmuştur. Mezopotamya'nın Eskiçağ tarihi içerisinde muhtelif zamanlarında göçler yaşanmıştır. Bu göçlerin geneli ekonomik sebeplere bağlı zorunlu göçlerdir. Bunun yanında göçebe halkların bereketli topraklara ve yerleşik toplumların zenginliklerine sahip olma arzusu göçleri tetikleyen sebepler arasındadır (Manning, 2005, s. 81-85; Yıldırım ve Pekşen, 2013, s. 31-32). Göçebe kabileler ilk defa Sumer kent devletleri döneminde kentlere gelip yerleşmeye başlamışlardır. Bu halkların isimlerine ilk kez MÖ 2600'de Şuruppak'ta ve daha sonra ise MÖ 2400'lerde Ebla'da ele geçen tabletlerde rastlanmaktadır. Mezopotamya'daki yazılı kayıtlarda farklı isimlerle anılan bu halklar Sumercede *Martu*, Akadcada ise *Amurru* olarak anılmıştır (Archi, 1985, s. 7; Memiş ve Bülbül,

2014, s. 34). Amurrular² kentlerde yaşamayan hayvancılık, avcılık ve ticarete dayalı bir ekonomiye sahip göçebe veya yarı göçebe halklardır. Üçüncü Ur Hanedanlığı döneminden kalan bir tablette Amurrular için “*Tarımdan habersiz dağ Amurruları ona (İnanna’ya) boğaların ve geyiklerin derisinden yapılma hediyeler sundular.*” denilmektedir (Michalowski, 2011, s. 91). Burada görüldüğü üzere dağlarda göçebe olarak yaşayan Amurrular yetiştirdikleri veya avladıkları hayvanlardan çeşitli ürünler imal etmişlerdir.

Üçüncü Ur Hanedanlığı döneminde kentlere yapılan Amurru göçlerini önlemek amacıyla hanedanlık tarafından bazı önlemler alındığı görülmektedir. Bu önlemlerin en dikkat çekenini Ur kralı Şu-Sin (MÖ 2037-2028) zamanında, Fırat ve Dicle Nehirlerinin arasına inşa ettirilen bir savunma duvarıdır. Bu duvara Şu-Sin’in dönemindeki kral listesinde *Martu Duvarı* adı verilmiştir. Kral listesinde Şu-Sin’in dokuz yıllık iktidarının dördüncü yılı “*Ur kralı Şu-Sin’in Tidnum’u ve La’madium’u uzak tutar adlı Martu duvarını inşa ettirdiği yıl*” olarak anılmıştır (Frayne, 1997, s. 290; Michalowski, 2011, s. 114). Martu duvarı, Şu-Sin’in Ur Hanedanlığı’nın topraklarını genişletmek amacıyla yaptığı seferler sırasında inşa ettirilmiş olmalıdır. Fakat daha sonraki süreçte Amurru akınlarının devam etmesinden anlaşılacağı üzere bu önlem başarılı olmamıştır. Amurru akınlarına dair Şu-Sin dönemindeki bir tablette “*Düşman Amurru Tidnum ve La’madium’dan (ona) doğru aşağıya indi ve savaşta onunla karşı karşıya geldi.*” denilmektedir (Frayne, 1997, s. 297). Bu dönemde ele geçen bir başka tablette ise Amurrular için “*O zamandan beri, buğdayı bilmeyen ve tarımı umursamayan kurtlar gibi...bir canavarın içgüdülerine sahip yıkıcı bir halk...*” diye bahsedilmiştir (Frayne, 1997, s. 299; Michalowski, 2011, s. 84).

Şu-Sin’den sonra tahta Ur Hanedanlığı’nın son kralı olan İbbi-Sin (MÖ 2028-2004) geçmiştir. Söz konusu kral 24 yıl tahta kalmıştır. İbbi-Sin dönemindeki kral listesinden ve valilerle olan yazışmalardan anlaşıldığı üzere Amurru göçlerinin sayısının artmış ve bu göçler hanedanlık üzerinde hem siyasi hem ekonomik olumsuzluklara neden olmuştur. İbbi-Sin’in iktidarının on yedinci yılına Amurru kabileleriyle yapılan savaşların ismi verilmiştir. Kral listesinde, “*Eski zamanlardan beri hiçbir kent tanımayan güney sınırındaki Martuların Ur kralı İbbi-Sin’e boyun eğdiği yıl*” diye yazmaktadır (Frayne, 1997, s. 364). İsin kentinin valisi olan İşbi-Erra’nın, İbbi-Sin’e gönderdiği bir mektupta, *Düşman Martuların ovalara indiğini duydum* ifadesinden Amurru kabilelerinin yaşadıkları dağlık bölgelerden kentlere indikleri ve Üçüncü Ur Hanedanlığı’nın himayesindeki bölgeleri tehdit ettikleri anlaşılmaktadır (Jacobsen, 1953, s. 40; Memiş ve Bülbül, 2014, s. 38). Amurru kabileleri kentlerde büyük tahribatlara yol açmış ve bu kentlerdeki zenginlikleri yağmalamışlardır. Üçüncü Ur Hanedanlığı yıkıldıktan sonra siyasi bir merkez olarak kurulan Eşnunna’dan ele geçen bir tablette, Amurru istilası sonrasında kentlerin durumu, “*İbbi-Sin’in toprakları Martular tarafından çöl haline getirildi*” ifadelerinden anlaşılmaktadır (Kinal, 1983, s. 98; Bülbül, 2010, s. 39).

Kuzey Mezopotamya’da yaşanan iklim değişiklikleri ve kuraklıklar Amurru kabilelerinin Güney Mezopotamya’ya göçmelerine yol açmış olmalıdır. Ancak bu göçlerin temel sebebinin iklim değişikliği olmadığı açıktır. Üçüncü Ur Hanedanlığı’ndan önceki dönemlerde de Amurruların Güney Mezopotamya’da varlık gösteriyor olmaları bu duruma kanıt niteliği taşımaktadır. Ayrıca göçler daha sonraki yüzyıllarda da çeşitli sebeplerle devam etmiştir (Burke, 2017, s. 295-296). Göçlerinden doğan nüfus baskısının Üçüncü Ur Hanedanlığı üzerinde oldukça olumsuz bir etki yaratmış olmalıdır. Devletin yıkılmasında önemli bir etken

² Çalışmamız boyunca bu halk Akadca metinlerde geçen adı ile anılacaktır.

olan bu göçlerin yanı sıra iklim değişiklikleri ve kuraklıklar da ülkede ciddi yiyecek kıtlıklarının yaşanmasına sebep olmuş olabilir.

Üçüncü Ur Hanedanlığı'nda yaşanan doğa olayları (sel, kuraklık vb.) atasözlerinde, kral listelerinde ve ağıtlarda doğrudan bir anlatıyla veya dolaylı yoldan metaforik bir şekilde ifade edilmiştir. MÖ 3. bin yılın sonlarında, okuma yazma bilen kâtipleri yetiştirmek için açılmış bir okulda yazdırıldığı düşünülen bir tablette, Ur kentini iki kez yıkılmış olduğu dile getirilmiş ve bu yıkımların sebepleri mecazi olarak aktarılmıştır. Tablette, “*Şehir (ki) yıkıldıktan sonra, (onlar) şehri bir daha yıktılar. Şehir yok edilmeden önce (onlar) bir gedik açtılar. Onun şehri pancarların (saplarından) kesildiği bir yer haline geldi. (Dediler ki); Sen onun hükümlerinin ondan alınmasına izin vermemeliydin. Onun kurumlarının yok edilmesine izin vermemeliydin. Boğanın meydandan kaldırılmasına izin vermemeliydin.*” yazmaktadır (Wilson, 2005, s. 47). Bu tablette Ur şehrinin yıkıldığı anlatılmaktadır. Kenti yok eden ise Şimaşki hanedanlığı veya Elam devletidir. Şehirde açılan gedikten, Ur kentini savunma duvarlarının düşman askerleri tarafından tahrip edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Onun şehri diye atıfta bulunulan kişi ise Ur'un son kralı İbbi-Sin'dir. Pancarın saplarından kesilmesi, kafaları kesilip yere düşmüş askerlere ithafen söylenmiş olabilir. Son olarak boğa ifadesiyle işaret edilen ise Ur şehridir. Burada dikkat çekici olan kentin iki defa yıkılmış olmasıdır. İkinci yıkımından kastedilenin siyasi olarak yok edildiği açık bir şekilde anlaşılabilir. Ancak söz konusu yıkımın öncesinde birinci yıkıma ithafen, İbbi-Sin döneminde yaşanan (özellikle iktidarının altıncı ve yedinci yıllarında) fiyat artışları, enflasyon ve tahıl kıtlığının yarattığı yıkım kast edilmektedir (Wilson, 2005, s. 47-48).

MÖ 3. bin yıl boyunca Güney Mezopotamya'da tuzlanma ve kuraklık sorunu, Üçüncü Ur Hanedanlığı'nın son dönemlerinde iyice etkisini hissettirir hâle gelmiştir. Tuzlanma sorununun tam olarak ne zaman kritik bir hâl aldığı tespit edilemese bile, Üçüncü Ur Hanedanlığı döneminden kalan zirai içerikli metinlerde, Ur ve çevresindeki tarım arazilerinin veriminin düşük olduğunu açıklamak için “*acı sulara bulunan*”, “*tuzlu alanlara ve tuzlu yerlere yakın olan*”, “*öbek öbek tuzun olduğu*” topraklar gibi ifadeler kullanılmıştır (Nissen ve Heine, 2009, s. 71). Güney Mezopotamya'daki ekilebilir topraklar üzerinde yapılan güncel analizlerde, toprağın tuzlanmaya eğilimli olduğu ve bu sorunun yakın tarihlerde de devam ettiği tespit edilmiştir (Buringh, 1960, s. 60-72). Nippur ve yakınlarında toprağın yapısında ortaya çıkan değişimin ve ekilen tahıl miktarının analizini yapan Adams, Sumer kent devletleri döneminde, Nippur kentinde hektar başına düşen tahıl miktarının 2030 litreden, Üçüncü Ur Hanedanlığı döneminde 1134 litreye düştüğünü tespit etmiştir. Ayrıca Adams, tuzlanmayı toprağın aşırı kullanımına yormuştur. Bu durumu ise Üçüncü Ur Hanedanlığı zamanında ortaya çıkan ani nüfus artışı ile ilişkilendirmektedir (Adams, 1981, s. 141-142, 151; Bulut ve Kurt, 2020, s. 433-434). Bu ani nüfus artışı ise Amurru kabilelerinin kente yaptıkları göçlerle ortaya çıkmış olmalıdır.

Tuzlanma, genellikle drenaj sisteminin zayıflığı, aşırı sulama, yağış yetersizliği ve buharlaşmaya bağlı olarak görülmektedir. Drenaj sisteminin yetersizliği, suyun tarlalarda kalmasına ve kuru havalarda buharlaşıp tekrar toprağa düşmesi sonucu tuzlanmasına sebep olmaktadır. Güney Mezopotamya'da ikliminin sıcak ve kuru olması, buharlaşma hızını arttırarak tuzlanma kat sayısını en yukarıya çıkarmaktadır. Bu sebeple işlenen toprağın nadasa bırakılması ve güçlü drenaj sistemlerinin kurulması gerekmektedir. Buna ek olarak yağış miktarının artışı ile tuzlanma etkisi ters orantılı olduğundan yağmurun yağması tuzların topraktan süzülmesine yardımcı olmaktadır (Altaweel, 2013, s. 3). MÖ 3. bin yılın sonlarında, toprağın aşırı sulanmasından ve buharlaşmadan dolayı ortaya çıkan tuzlanmayı azaltmak ve toprağın verimliliğini arttırmak için drenaj sistemleri kurulmuştur. Bu sistem ekili alanlardaki fazla suyun tahliye edilmesinde kullanılmıştır (Altaweel, 2018, s. 182). Üçüncü Ur Hanedanlığı

döneminde ani göçlerden doğan aşırı nüfusun beslenebilmesi, daha fazla gıda ürününün daha seri bir şekilde üretilmesini gerektirmiş olabilir. Bu durumda toprağın verimliliğini arttırıp daha fazla miktarda mahsul alınmasına yardımcı olan drenaj sisteminin kullanımının, Üçüncü Ur Hanedanlığı'nda yaşanan kıtlığın önüne geçilmesi adına önem arz ettiği söylenebilir.

Üçüncü Ur Hanedanlığı'nda kıtlığa sebep olan önemli bir etken ise hava durumu değişikliğidir. Ur Üzerine Ağıt'ta geçen *ud-šu-bala* terimi hava durumu, hava durumu değişikliği veya hava durumunu değiştirmek gibi anlamlara gelmektedir. Sumer ve Ur için yazılmış olan ağıtın hemen başlarında “*Havayı değiştirmek, (karanın) fiziki yapısını bozmak için, Tufan (zamanındaki) gibi fırtınalar bir araya geldi*” ifadelerinde hava durumu değişikliği birkaç farklı şekilde kullanılmıştır (Wilson, 2005, s. 49). Sumer ve Ur'un yıkılışını anlatan ağıtın içerisinde hava durumu değişikliklerinin ortaya çıkardığı olumsuz etkiler anlatılmaktadır. Ur'a gönderilen bir raporda; “*Denize kıyısı olmayan veya iskelesi olmayan İsin şehrini (sel) suları bastı. Umma ve Sigkurşagga üzerinde şiddetli bir fırtına esti. Aslanbaşları şehri Girsu'yu bir şimşek fırtınası vurdu.*” denilmiştir (Michalowski, 1989, s. 13-14; Wilson, 2005, s. 49). Bu anlatı beklenmedik bir hava durumu değişikliğini gözler önüne sermektedir. Benzer doğa olaylarının İbbi-Sin'in yirmi ikinci yılında da yaşandığını görülmektedir. Bir doğal felakete atıfta bulunulan bu yılda Ur'un sellerle mücadele ettiği, “*Ur kralı İbbi-Sin'in tanrıların emrindeki ve tüm dünyayı sarsan sel ile harap olan Ur ve URUxUD şehirlerini ayakta tuttuğu yıl*” olarak anılan yıl adından öğrenilmektedir (Frayne, 1997, s. 365). Bu anlatının düşman saldırıları karşısında bir metafor olarak kullanılmadığı, ilk anlamıyla gerçekten bir sel felaketine atıfta bulunduğu düşünülmektedir. Olayın yaşanması hanedanlık adına felakete neden olmuş olmalıdır. Bu olay aynı zamanda Üçüncü Ur Hanedanlığı'nın başına gelecek daha büyük felaketlerin habercisi olmuştur.

İbbi-Sin'in iktidarının son yıllarında hava durumuna bağlı yaşanan su kıtlıklarının yol açtığı sıkıntılara dair anlatılar da mevcuttur. Bunları Ur Üzerine Ağıt'ta aktarılanlardan çıkarmak mümkündür. Bu ağıtta 293. ve 295. satılarda ifade edilen olaylar kıtlığın bir sonucu olarak ortaya çıkmış gibi görünmektedir. Satırlarda, “*Yemekte (veya: yakacak odunda) görev yapanlar yiyecekten veya (yakacak odundan) uzaklaştılar ve bu nedenle gidip geri dönmeyecekler. Su (kaynağında) görev yapanlar su (kaynağından) uzaklaştılar ve böylece onlar gidip geri dönmeyecekler.*” denilmiştir (Michalowski, 1989, s. 93-95). Bu satırlar, kentte yaşanan su kıtlıklarına ve kıtlığın yarattığı sonuçlara atıfta bulunmaktadır. Vanstiphout ise anlatıdaki satırların daha genel bir anlam barındırdığını iddia etmiş ve burada kuraklık, kıtlık ve dış istilalara atıfta bulunulduğuna dair görüşler bildirmiştir (Alster, 1980, s. 86). Üçüncü Ur Hanedanlığı ile ilgili Sumer ve Ur üzerine yazılmış ağıtta geçen bir başka anlatıda ise “*Şehrimin su yollarında toz ve (kum) toplandı. Şehrim tilkiler için bir yuva haline geldi. Sürekli akan sular yok oldu.*” yazmaktadır (Michalowski, 1989, s. 45). Bu satırlarda su kıtlıklarının yaşandığı ve çöl tilkileri için bile suyun kalmadığına vurgu yapılmıştır. Sulama kanallarında biriktirilen sular bile kurumuş ve tilkiler su bulabilmek için şehirlere gelmeye başlamış olmalıdırlar (Wilson, 2005, s. 51-52). Bu ağıtta Ur kentinde yaşanan su kıtlığına dair bir diğer satırda ise “*Ur'da kimse yiyecek aramak için gitmiyor, kimse su getirmiyor; İnsanlar kuyulardan sadece avuçlarıyla alabilecekleri kadar su alıyorlar.*” denilmiştir (Wilson, 2005, s. 52). Bu anlatıda aktarılanlar İbbi-Sin'in muhtemelen yirmi dördüncü yılında meydana gelmiştir. Anlaşılanlara göre aşırı sıcaklıklar Ur kentinin dışındaki su kanallarını bile kurutmuştur. Bu nedenle kentte yaşayan halk Ur'un dışına su aramak için çıkmamaktadır. Bu anlatılardan yola çıkarak hava durumu değişimine bağlı olarak iklimsel döngünün bozulduğu anlaşılmaktadır. Bazı zamanlar beklenmedik sel felaketleri ile karşılaşılırken bazı zamanlar ise su kıtlıklarının ve kuraklıkların yaşandığı görülmektedir.

Üçüncü Ur Hanedanlığı'nda Yaşanan Tahıl Kıtlığının Yol Açtığı Sonuçlar

Eski Çağ'da, Mezopotamya'da hüküm sürmüş tüm devletlerin sahip olduğu tarıma dayalı ekonomi, Üçüncü Ur Hanedanlığı'nın da ekonomik temelini oluşturmuştur. Tarıma dayalı bu ekonomik yapıyı ayakta tutan en önemli gıdalar ise tahıllardır. Tahıllar devletin vergilendirme sisteminin önemli parçalarıdır. Devletin bütün ticari denetimi ve emtia varlığı, tahıllar üzerinden sağlanmıştır. Özellikle arpa üretimi, arz-talep dengesinin sağlanabilmesi için büyük bir önem arz etmiştir. Üçüncü Ur Hanedanlığı'nın sonlarında yaşanan tahıl kıtlıkları bütün ekonomik yapının altüst olmasına yol açmıştır. Tahıl kıtlıkları tapınaklara adanan adaklarda azalmaların yaşanmasına sebep olmuştur. Ayrıca tahıl kıtlığına bağlı olarak bozulan vergi sistemi ve arz-talep dengesinden ötürü ülke genelinde bir enflasyon ortaya çıkmıştır. (Cripps, 2019, s. 53-54).

Üçüncü Ur Hanedanlığı'nda Şulgi (MÖ 2094-2046) döneminde, takas anlamına gelen ve *Bala* olarak adlandırılan bir vergi sistemi kullanılmaya başlanmıştır. Vergi sisteminin amacı devletin hüküm sürdüğü topraklardan elde edilen kaynakların en iyi şekilde kullanılabilmesine yöneliktir. Bu vergiler, hanedanlık tarafından belirlenen dönemlerde, kentlere atanan valiler aracılığıyla toplatılmıştır. Şulgi döneminde saray memurları, ordu komutanları ve hükümdar adına yapılan bağışlar ve hediyeler toplanmış, bunun karşılığında ise krallık, yeni tapınakların inşasını ve eski tapınakların tadilatını finanse etmiştir. Tahıl, hayvan veya gümüş miktarı karşılığında alınan vergiler, Ur kent merkezinde toplanmıştır. Hanedanlığa bağlı her bir kent farklı vergi kalemleri ile bu sistemin bir parçası olmuştur (Yıldırım ve Aytan, 2023, s. 294).

İbî-Sin'in hükümdarlığının ilk yıllarında *Bala* sisteminde bozulmaların başladığı görülmektedir. Puzriş-Dagan'dan Ur'a gönderilen dönemsel ve yıllık vergilere dair son metinler İbî-Sin'in üçüncü yılına aittir. Bu durumda, Üçüncü Ur Hanedanlığı için tahıl ve hayvan tedariki açısından önemli olan Puzriş-Dagan'dan gelen vergilerin kesilmiş olabileceği anlaşılmalıdır. Puzriş-Dagan'da hayvan sayısında görülen azalma, vergilerin ödenememesindeki en büyük sebeptir. Yalnızca Puzriş-Dagan değil aynı zamanda diğer kentler de vergilerini nakdi veya aynı olarak ödeyememişlerdir (Cripps, 2019, s. 55). Bu dönemde kent valileri, gönderdikleri kentlerin yönetimini kaybetmeye başlamışlardır. Kentlerdeki nüfus baskısı ve doğal sebepler sonucu ortaya çıkan kıtlık sebebiyle *Bala*'nın yükümlülükleri yerine getirilemez hâle gelmiştir (Hallo, 1960, s. 96).

İbî-Sin'in altıncı yılından sonra valilerin Nanna'ya adak için kurbanlık hayvanları sunmadıkları görülmektedir. İbî-Sin'in yedinci yılı ve bunu takiben diğer yıllarda da kurbanlık hayvan sayısında genel bir azalma olduğuna dair işaretler vardır (Jacobsen, 1953, s. 38; Liverani, 2014, s. 173). Ur'da ve Nippur'daki tapınaklarda kült ritüeller çoğu zaman gerçekleştirilememiştir. Bu durumda vergilerden kaynak sağlanamayınca tüccarların elindeki koyun ve keçiler adak olarak tapınaklara sunulmaya başlanmıştır. Tüccarlar sahip oldukları koyun ve keçileri, ay tanrısı Nanna'nın buyruğunu yerine getirmek için Ur tapınağına sunmuşlardır. Ur'daki kazılardan elde edilen yazılı tabletlerin birinde, "*Çeşitli insanlardan satın alınan koyunlar Nanna'ya sunulur. Nanna (onları) sorumlu tuttu.*" yazmaktadır (Cripps, 2019, s. 56). Burada çeşitli insanlar olarak kastedilenler tüccarlar olmalıdır. Anlaşıldığı kadarıyla tüccarlar, Nanna'ya adaklar sunmaları gerektiğine inanmış ve ellerindeki koyunları ona adanmışlardır Üçüncü Ur Hanedanlığı'nda ekonomik bir buhran yaşanırken, tüccar sınıfı bu buhrandan etkilenmemiş olmalıdır. Bunun başlıca sebebi tüccarların birer aile şirketi gibi

organize olmuş olmalarıdır. Bu sebeple merkezi yönetimin ekonomik yapısı çöktüğünde tüccarlar faaliyetlerini sürdürmeye devam etmişlerdir³ (Liverani, 2014, s. 196).

İbbi-Sin'in iktidarının ilk yıllarında tahıl kıtlığına bağlı olarak hayvan yemleri tahıllardan elde edilemez hâle gelmiştir. Bu nedenle nehir kenarlarında kendiliğinden yetişen kamış bitkisi hayvan yemi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Tahılların sıklıkla yetiştirildiği tarım arazilerine sahip olan Umma ve Girsu kentlerinde yoğun bir şekilde ekim yapılmasına rağmen kıtlıklar devam etmiştir. İbbi-Sin'in sekizinci yılından itibaren tahıl ekiminden neredeyse hiç verim alınamamasından dolayı yeni mahsuller yetiştirilmek istenmiştir. Arpa ve buğdayın yerine hurma ve yağı için susam bitkisi yetiştirilmeye başlanmıştır (Sallaberger, 1999, s. 176). Hurma Erken Hanedanlar Döneminden itibaren Güney Mezopotamya'da sıklıkla yetiştirilen bir üründür. Hurma ağaçlarının kökleri sulak bir arazide daha hızlı büyür ve elde edilen verim de bu büyümeyle aynı doğrultudadır. Bu nedenle özellikle su kenarlarında yetiştirildiğinde tahıllara alternatif bir kaynak olma özelliği gösterebilmektedir (Postgate, 1992, s. 171, 176).

İbbi-Sin'in saltanatının ilk yıllarında tahıl miktarının çok az olduğu ve aynı zamanda çok pahalı olduğu varsayılmaktadır. İbbi-Sin'in birinci ila beşinci yılları arasında, sonraki yıllara nispeten daha istikrarlı bir şekilde depo edilen tahıl miktarı, beşinci yıldan sonra azalmaya başlamıştır. Arpa fiyatları yedinci yılın sonunda önceki yıla oranla 15 kat artmıştır. Temel gıda maddelerinin aşırı değerlenmesi tayı sisteminde⁴ bozulmalara yol açmıştır. Ur kentinde söz konusu hükümdarın altıncı ila sekizinci yıllarına ait tayı dağıtımıyla ilgili olarak arpa yerine hurma ve susam yağının verildiği görülmüştür. Daha sonraki yıllarda ise tayı dağıtımıyla ilgili tabletlerden bilgi edinilememesinden ötürü bu uygulamanın ne kadar süre daha devam ettirildiği tespit edilememektedir (Gomi, 1984, s. 211-212). Üçüncü Ur Hanedanlığı'nın son yıllarında yaşanan Amurru göçleri ve kıtlıkların yanı sıra ortaya çıkan yüksek enflasyon ile devlet iyice zayıflamıştır. Koyun ve keçi fiyatları kademeli olarak artış göstermiş ve İbbi-Sin'in yedinci yılının sonlarında yüzde 2700'lük bir enflasyonun ortaya çıktığı tespit edilmiştir (Gomi, 1980, s. 35-36; Cripps, 2019, s. 68).

Tüm bu gerçekleşen olayların üzerine İbbi-Sin'e bağlı valiler yönettikleri kentlerde bağımsız bir devlet kurmak için girişimlerde bulunmuşlardır. Ur'da yaşanan tahıl kıtlığından ve göçlerden dolayı kentin sıkıntı içerisinde olduğunu bilen İšbi-Erra, valisi olduğu İsin kentinde kendi devletini kurmak istemiştir. İbbi-Sin'in İsin valisi İšbi-Erra ve Kazallu valisi Puzur-Numuşda ile mektuplaşmaları olayın seyrine dair bilgiler vermektedir. Ur kentinde yaşanan tahıl kıtlığından ötürü İbbi-Sin, İsin valisi İšbi-Erra'dan kendisine tahıl göndermesini istemiştir. Bunun üzerine İšbi-Erra, İbbi-Sin'e bir mektup göndermiş ve mektupta şöyle yazmaktadır;

Hizmetkârı İšbi-Erra'nın (sözlerini) Kralımız İbbi-Sin'e de ki: Tahıl almam için İsin'den Kazallu'ya yola çıkmamı emrettiniz. Tahılın piyasa fiyatı (şekel başına) 1 kor'a çıktığından tahıl almam için bana verilen 20 talant gümüş harcandı. Düşman Martunun topraklarınıza girdiği haberini alınca, tüm tahılı (72.000 kor) İsin'e getirmek için yola koyuldum. Ancak şimdi Martular topraklarınıza girdi ve tüm büyük ambarları birer birer ele geçirdi. Onlar (Martular) yüzünden tahıl veremem, onlar benden daha güçlüler. Bu yüzden kralım, 12 silahlı geminin refakat ettiği 600 adet 120 kor taşıma kapasitesine sahip gemi hazırlatmayı emretmeli ve her birini 20 kılıç ve 30 yay ile silahlandırmalı. Gemiler ... suya indirilebilsinler ve böylece İdkura ve Palistum kanallarından geçerek (tahılları) yığınlar halinde (kuru tutabilmek için) istifleyebilsinler. 72.000 kor tahılın emniyette olması için gemilerin demir attığı yerin

³ Ayrıca bkz. Garfinkle, S. J., Turam-ili and the community of merchants in the Ur III Period s. 31-32.

⁴ Ayrıca bkz. Gelb, I. J., The ancient Mesopotamian ration system s. 230-243.

sorumluluğunu ben alacağım. Tahıl kıtlığı olduğunda, tahılları size ben getireceğim. Kralım, Elamlılarla yapılan savaştan hoşnut değil ancak tahıl tayınları hızla tükeniyor. Bu yüzden gücünüzü koruyun, onu yenmek ve hizmetkârınız yapmak için acele etmeyin. Benim kentimde sarayınıza ve tüm halka yetecek (yeterince) tahıl var. O halde İsin ve Nippur kentlerinin koruma sorumluluğu bana ait olsun! Bunların hepsinden kralım şimdi haberdar oldu! (Frayne, 1997, s. 367; Khurt, 2011, s. 92; Michalowski, 2011, s. 417).

İşbi-Erra, İsin kentinde depoladığı 72.000 kor (14.400.000 litre) tahılı Ur kentine nakletmek için İbbi-Sin'den 600 parçalık bir filo talep etmektedir. Dönemin şartları göz önüne alındığında böyle bir filosunun yola çıkması pek mümkün görünmemektedir. Anlaşılan göre İşbi-Erra ekonomik ve siyasi olarak zor durumda olduğunu bildiği İbbi-Sin'e çeşitli bahaneler sunarak onu oyalamak istemiştir. Bunun neticesinde Ur kentinin düşeceğini düşünmüş olmalıdır (Kinal, 1983, s. 97; Stepien, 2009, s. 47-48; Pekşen, 2020, s. 66).

İbbi-Sin, İşbi-Erra'nın bu isteğine karşılık ona bir mektupla cevap vermiştir. Mektupta İbbi-Sin şöyle demektedir;

Kralınız İbbi-Sin'in sözlerini İşbi-Erra'ya de ki: Enlil'in kalbi (?) şimdi kızgın ... düşman olmasa bile ... (ordusunu) topladı ve tüm düşman topraklarını [birbirine kattı]. Ancak kehanet gerçek oldu. Enlil şimdi oğlu Sin'in yanına geri [döndü]. Sen tahıl satın almak için benden 20 talant gümüş aldın. Şekel başına 2 kor tahıl satın aldın ancak bana (şekel başına) 1 kor tahıl almışsın gibi gönderiyorsun! Düşman Martu sınırına dayanmış, ülkenin ve birliklerimin gücünü öğrenmiş ... nasıl olur da onun sınırlarıma girmesine ve tüm büyük kalelerimi ele geçirmesine izin verirsin? Badigihursaha'nın generali Puzur-Marduk neden Martulara karşı gelmedi? Senin güçlü orduların neden savaşmadı? Senin kendine olan güvenin yüzünden maymun dağından [indi]! Şu anda 120 kor kapasiteye sahip 180 gemi ve her biri 60 kor kapasiteye sahip 600 büyük tekne hazırlıyorum. Kiş valisi Şu-Enlil, Eşnunna valisi Nur-Ea (ve) Borsippa valisi Puzur-Tutu 72.000 kor tahılı sana teslim etti. Sana verilen gümüş miktarını hesap et ve 72.000 kor tahıl için ödenecek miktarı hesapla. Bana (tahıl) göndermeden sakın buraya geri dönmeye cesaret etme! Acele et! (Michalowski, 2011, s.435-437).

Mektupta açıkça belirtildiği gibi İbbi-Sin, İşbi-Erra'ya 20 talant gümüş ile alınan tahıl miktarının sadece yarısının Ur kentine gönderilmiş olmasının hesabını sormaktadır. Düşman Amurrular, Üçüncü Ur Hanedanlığı'na bağlı kentlere gelmiş ve bu kentleri zapt etmeye çalışmışlardır. İbbi-Sin bu nedenle İşbi-Erra'ya olan öfkesini dile getirmiştir. İşbi-Erra, muhtemelen İbbi-Sin'in on dokuzuncu yılında İsin'de bağımsızlığını ilan etmiştir. İşbi-Erra'nın, Kazallu valisi Puzur-Numuşda'ya gönderdiği bir mektuptan bağımsızlığını ilan ettiği anlaşılabilir. Puzur-Numuşda durumu o dönemde hâlâ bağlı olduğu İbbi-Sin'e gönderdiği mektupta anlatmıştır. Mektupta şunlar yazmaktadır;

Hizmetkârı Kazallu valisi Puzur-Numuşda'nın (sözlerini) kralımız İbbi-Sin'e de ki: İşbi-Erra'nın elçisi bana geldi (ve dedi ki): Kralım İşbi-Erra beni sana bir mesajla gönderdi. Meseleyi şöyle takdim etti, efendim Enlil bana ülkeyi yönetme emri verdi. Evet, Enlil'in Dicle ve Fırat nehri kıyılarındaki Abgal ve Me-Enlila kanallarını, Hamazi topraklarından Magan Deniz'ine kadar olan kentlerin, (kent) tanrılarının ve orduların teslim edilmesini emrettiği kişi benim. İsin, Enlil'in ambarı olacak ve tüm bu şehirlere savaş esirleri yerleştirilecek. Neden bana karşı çıkıyorsun? Tanrım Dagan adına yemin ederim ki Kazallu'yu fethedeceğim! Enlil bana sınırdaki kentleri vadettiği için onların (kent tanrılarının) mabetlerini İsin'de inşa ettireceğim ve onlar adına düzenli olarak törenler düzenleteceğim. Kendi rahiplerimin, baş rahiplerimin ve yüksek rütbeli rahiplerimin evlerine heykellerimi ve sancağımı diktireceğim ki böylece tebaam Ekur'da (Nippur) Enlil'den önce ve Ekisnugal'de (Ur) Nanna'dan önce bana dualar edebilsin. İsin'in duvarlarını yeniden inşa ettireceğim (ve) adını İdil-Paşuna koyacağım. Tam da söylediği gibi, İsin'in duvarlarını yeniden inşa ettirdi (ve) adını İdil-Paşuna koydu. Nippur'u ele geçirdi, kendi askerlerini oraya yerleştirdi ve Nippur tapınağının baş tapınak yöneticisini tutuklattı. (Müttefiki) yönetici/vali Zinum'u Subir'de esir aldı (ve) Hamazi'yi yağmaladı. Eşnunna valisi Nur-Ahum, Kiş valisi Şu-Enlil, Borsippa valisi Puzur-Tutu onun tarafına geçti. İşbi-Erra, her yere ordularının başında giderken sınır bölgeleri onun kükremesiyle sazdan yapılmış bir çitin sallanışı gibi sallanıyordu. Tam tahmin ettiğim gibi oldu: Dicle ve Fırat kıyılarının yanı sıra Abgal ve Me-Enlila kıyıları da ele geçirdi. İddi'yi Malgium'a atadı ve Girkal valisi Girbubu (İddi'nin) kalkana direnince (İşbi-Erra) onu esir aldı. Kükremesi yükseldi (ve şimdi) yönünü bana çevirdi. Ona karşı koyabileceğim bir müttefikim yok! Henüz

beni yenilgiye uğratmamış olsa da saldırdığında kaçmak zorunda kalacağım! Bunların hepsinden kralım şimdi haberdar oldu! (Michalowski, 2011, s.440-441).

İşbi-Erra, Puzur-Numuşda'ya göndermiş olduğu mektupta açıkça kendisini kral ilan etmiştir. Bunun yanı sıra tanrı Enlil'in kendisini hükümdar olarak seçtiğini ifade ederek krallığını dinî olarak meşrulaştırmak istemiştir. Bunun üzerine İbbi-Sin, Puzur-Numuşda'ya bir mektupla cevap vermiştir. Mektupta şu ifadeler kullanılmaktadır;

Kralın İbbi-Sin'in sözlerini Kazallu valisi Puzur-Numuşda'ya de ki: Seni seçip Kazallu valisi yaptığımdan beri, askerler arasında benim vekilim olarak onurlandırılmadın mı? Nasıl olur da bana birini gönderirsin ve nihayet o saldırdığında kaçacak zorunda kalacağımı söylersin! Sen ve Girkal valisi Gırbubu, emriniz altındaki birliklerle neden (hâlâ şansız varken) onun karşısına çıkmıyorsunuz? Toprakları önceki durumuna getirmek ikinize de verilen bir görevdir! Geçmişte Enlil Sumer'e kızmış ve dağından (evinden) inen bir maymunu ülkeyi yönetmesi için seçmişti. Mari'nin adamı İşbi-Erra temel atmaya devam edecek ve sonra Sumer (buğday gibi) tekrar ölçülüp paylaşılacak diye konuştu! Ancak eğer sen tüm kentlerin valilerini Enlil'in komutasında bir araya getirirsen, onlar İşbi-Erra'yı tahtından edecekler! Düşmanla müttefik olup şehri teslim etsen bile, İşbi-Erra'nın seni benim güvenilir bir hizmetkârım olarak tanımayacağını mı sanıyorsun? Şimdi, uzlaşmaya geri dönmek ve tüm ihanetlere bir son vermek için ... ve adamlarınızın hasat üzerinde çalışmasını sağlayın. Ancak ikiniz de hasadı kendiniz biçmeyin ve bana gelmeyin. Sizi temin ederim ki o (sizin) şehrinizi fethetmeyecek; Canavar zihinli Mari'nin adamı meşru bir güç kullanmayacak. Enlil şimdiden Amurruları bana yardım etmeleri için uyandırdı. (Onlar) Elamlıları geri püskürtecekler ve ülkeyi geri almam için İşbi-Erra'yı esir edecekler. İkinizde (emirlerimi) sakın ihmal etmeyin! (Frayne, 1997, s. 368-370).

Bu mektupta İbbi-Sin, valisi Puzur-Numuşda'yı azarlamakta ve İşbi-Erra'ya karşı derhal harekete geçmesini emretmektedir. Geçmişe atıfla “*Enlil Sumer'den nefret etmiş ve dağından (evinden) inen bir maymunu ülkeyi yönetmesi için seçmişti*” diyerek, Akad devletinin göçebe Guti'ler tarafından yıkılışını valisine hatırlatmaktadır (Frayne, 1997, s. 370). Ayrıca İşbi-Erra'nın isyanının tanrılar tarafından meşrulaştırılmayacağını ifade etmektedir İbbi-Sin'in son yıllarında meydana gelen bu olaylar esnasında Üçüncü Ur Hanedanlığı Amurru akınları, Elam saldırıları ve kıtlıklarla uğraşmaktaydı. Siyasi ve ekonomik olarak çöküntüye uğrayan hanedanlığa bağlı kentler kontrolden çıkmışken bu kentler arasında İsin siyasi olarak diğer kentlerdeki valilerin de desteğini alarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu kopuş Larsa, Eşnunna, Lagaş ve Babil gibi diğer kentlerle de devam etmiştir. Hanedanlığın başkenti Ur ise Elamlar tarafından ele geçirilmiş ve böylece MÖ 2004 yılında Üçüncü Ur Hanedanlığı yıkılmıştır (Bryce, 2009, s. 221; Sharlach, 2013, s. 433-434).

Sonuç

Geçmişten günümüze Mezopotamya doğal ve siyasi faktörlere bağlı olarak kıtlıklarla yüzleşmek zorunda kalmıştır. Sumer ve Akad gibi devletler tahıl kıtlıklarına bağlı olarak ekonomik zorluklar yaşamışlardır. Üçüncü Ur Hanedanlığı kendisinden önce kurulmuş olan devletlerin yaşadığı ekonomik zorlukları tecrübe etmiştir. Devletin yıkılışındaki en önemli faktörlerden biri olan tahıl kıtlığı, yazılı kaynaklardan edinilen bilgilere göre krallığın son hükümdarı İbbi-Sin'in sekizinci yılında tam anlamıyla etkisini hissettirir hâle gelmiştir. Tahıl kıtlığının sebebi toprağın tuzlanması, nehirlerin kurumaya başlaması, iklim değişikliği ve Amurru akınları gibi faktörlere bağlıdır.

Üçüncü Ur Hanedanlığı ekonomik ve siyasi istikrarını Şu-Sin döneminde kaybetmeye başlamıştır. Bu dönemde Amurru akınlarına karşı koymak için krallığın büyük bir çaba gösterdiği görülmektedir. Nitekim kral listesinde Şu-Sin'in dördüncü yılının Martu duvarının inşa ettirilmesiyle anılması, akınların kentler üzerinde yarattığı olumsuz etkilerin anlaşılabilmesi açıdan önemlidir. Şu-Sin'den sonra tahta geçen İbbi-Sin'in iktidarında bu akınların sayısının daha fazla arttığı görülmektedir. Ayrıca söz konusu kralın ilk yıllarından itibaren ülkede görülen tahıl kıtlığı, Üçüncü Ur Hanedanlığı'nı hem ekonomik hem de siyasi

yönden zayıflatan en büyük etken olmuştur. Başkent Ur'da yaşanan bu istikrarsızlık, Puzriş-Dagan ve Lagaş başta olmak üzere hanedanlığa tahıl kaynağı sağlayan diğer kentleri de etkilemiştir. Bu durum krallığın tüm ekonomik yapısını bozmuştur. Krallığa bağlı kentler, tahıl kıtlığının yaşanmasından dolayı bala vergisini ödeyememiş ve törenler için istenilen adakları Ur'a gönderememiştir.

Kıtlıkla beraber hayvan yemi olarak kullanılan tahıl posaları üretilmediği için küçükbaş ve büyükbaş hayvanların sayısında ciddi azalmalar görülmüştür. Bu durum tapınak ritüellerinin aksamasına yol açtığından dolayı krallık adak için kullanılacak hayvanları, tüccarlar yoluyla dışarıdan temin etmeye başlamıştır. Buradan anlaşılacağı üzere tüccarlar devletten bağımsız bir ekonomik güce sahiptir. Tüccarların bu dönemde ekonomik güç haricinde siyasi bir güç elde etmemiş olmaları, hanedanlığın tüccarlar üzerindeki denetiminin ve otoritesinin o dönemde bile ne kadar etkin olduğu ile açıklanabilir. Bu otorite ayrıca kralların tanrılar tarafından kendilerine verilen meşru bir güce sahip olmalarıyla ilişkili olmalıdır.

Üçüncü Ur Hanedanlığı'nın son dönemlerinde tahıl ekiminden verim alınamaması üzerine tarlalara hurma ağaçları ve susam bitkisi ekilmiştir. Çiftçiler kıtlığa bağlı açlıkların başlamasından dolayı böyle bir yol denemiş olmalıdırlar. Hanedanlığa ait topraklarda ise arpa ve buğdayın yanı sıra, kamu yapılarının inşasında çalışan işçilerin tayınlarını ödeyebilmeye yönelik hurma, kamış ve susam gibi bitkiler yetiştirilmeye başlanmıştır. Ancak işlevsel açıdan tahılların yerini alamayan bu ürünler hanedanlığın ekonomik yapısını düzeltmeye yetmemiştir. İbbi-Sin'in yedinci ila sekizinci yılları arasında tahıllara ek olarak koyun ve keçi fiyatları da artmıştır. Enflasyona sebep olan bu artışlara önlem alınamamış ve bunun neticesinde hanedanlığa bağlı valiler görev yaptıkları kentlerde isyan ederek bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu isyanlarla beraber Üçüncü Ur Hanedanlığı fiilen bağımsızlığını yitirmeye başlamıştır. Bundan sonra Mezopotamya, Eski Babil'in bölgeyi tek başına hakimiyeti altına almasına kadar birbirilerine eşit güçte şehir devletleri tarafından yönetilmiştir.

Kaynakça

- Adams, R. McC. (1981). *Heartland of cities: Survey of Ancient settlement and land use on the central floodplain of the Euphrates*, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Alster, B. (1980). Dead in Mesopotamia: Mesopotamia 8. Jerrold, S. C. (Ed.). *Apodotic death and the historicity of historical omens* (1. Baskı, s. 99-105). Copenhagen: Akademisk Forlag.
- Altaweel, M. (2013). Simulating the effects of salinization on irrigation agriculture in Southern Mesopotamia. *Institute of Archeology*, 1-27.
- Altaweel, M. (2018). Water management across time: Dealing with too much or too little water in ancient Mesopotamia, Zhuang Y, Altaweel M. (Ed.). *Water Societies and Technologies from the Past and Present*, (1. Baskı, s. 180-199). London: UCL Press.
- Archi, A. (1985). Mardu in the Ebla texts, *Orientalia*, Vol.54 No. 1/2, 7-13.
- Bryce, T. (2009). *The routledge handbook of the peoples and places of Ancient Western Asia: The Near East from the early Bronze Age to the fall of the Persian Empire*, New York: Routledge.
- Bulut, E. ve Kurt, M. (2020). MÖ 3. ve 2. binyıllarda Mezopotamya'da sulama kanalları ve toplumsal yaşama etkileri, *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 30 Sayı 2, 427-442.
- Buringh, P. (1960). Soils and soil conditions in Iraq, *Minister of Agriculture*, Baghdad.
- Burke, A. A. (2017) Amorites, climate change and negotiation of identity at the end of the third millenium B.C., Höflmayer F. (Ed.). *The late third millenium in the Ancient Near East* (1. Baskı, s. 261-307). Chicago: The Oriental Institute of University of Chicago.

- Bülbül, C. (2010). Amurru göçleri ve Amurruların eski Önasya tarihindeki rolleri, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29 (48), 29-49.
- Chadwick, R. (2005). *First civilizations: Ancient Mesopotamia and Ancient Egypt*, London: Equinox Publishing Ltd.
- Cookson, E. Daniel, J. H. Dan, L. (2019). Impacts of long term climate change during the collapse of Akkadian Empire. *Journal of Archaeological Science*, June, 1-9.
- Crawford, H. (2015). *Sümer ve Sümerler*, (Uzun N. Çev.). Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Cripps, E. L. (2019). The structure of prices in the Ur III economy, *Journal of Cuneiform Studies*, Vol.71, 53-76.
- Cullen, H. M. DeMenocal, P. B. Hemming S. vd. (2000). Climate change and collapse of the Akkadian Empire: Evidence from the deep sea. *Geology*, April, 379-382.
- DeMenocal, P. B. (2001). Cultural responses to climate change during the late Holocene. *Science*, Vol. 292 No. 5517, April, 667-673.
- Frayne, D. R. (1997). *Ur III period (2112-2004 BC)*. Toronto: University of Toronto Press.
- Garfinkle, S. J. (2002). Turam-ili and the community of merchants in the Ur III Period, *Journal of cuneiform studies*, 54(1), 29-48.
- Gelb, I. J. (1965). The ancient Mesopotamian ration system, *Journal of Near Eastern Studies*, 24(3), 230-243.
- Gibbons, A. (1993). How the Akkadian Empire was hung out to dry. *Science*, Vol. 261, 985.
- Gomi, T. (1980). On dairy productivity at Ur in the late Ur III period, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 23 No. 1/2, 1-42.
- Gomi, T. (1984). On the critical economic situation at Ur early in the reign İbbisin, *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 36 No. 2, 211-242.
- Hallo, W. W. (1960). A Sumerian amphictyony, *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 14 No. 3, 88-114.
- Helbaek, H. (1960). Ecological effect of irrigation of Ancient Mesopotamia *Iraq*, Vol. 22, 186-196.
- Hunt, R. C. (1976). Canal irrigation and local social organization, *Current Anthropology*, Vol. 17, No. 3, 389-411.
- Jacobsen, T. (1953). Reign of Ibbi Suen, *Journal of Cuneiform Studies*, Vol.7 No.2, 36-47.
- Jacobsen, T. Robert, M. A. (1958). Salt and silt in Ancient Mesopotamia agriculture, *Science*, New Series Vol. 128 No. 3334, 1251-1258.
- Khurt, A. (2010). *Eskiçağ'da Yakındoğu (M.Ö. 3000-330) Cilt. I-II* (Şendil D. Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kınal, F. (1983). *Eski Mezopotamya tarihi*. Ankara: A.Ü. Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Kuzucuoğlu, C. (2007). Climate and environment trends during the third millennium B.C. in Upper Mesopotamia, sociétés humaines et changement climatique à la fin du troisième millénaire: une crise a-t-elle eu lieu en haute Mésopotamie?. Kuzucuoğlu, C. Marro, C. (Ed.). *Institute Francais d'Etudes anatoliennes Georges Dumézil* (s. 459-480). İstanbul.
- Lawrence, D. Graham, P. Hannah, H. vd. (2016). Long term population city size and climate trends in the Fertile Cressent: A first approximaton, *Plos One*, 11(3), 1-16.
- Liverani, M. (2014). *The Ancient Near East: History, society and economy*, New York: Routledge.
- Maisels, C. K. (1999). *Uygurluğun doğuşu: Yakındoğu'da avcılık ve toplayıcılıktan tarıma kentlere ve devlete geçiş*. (Şenel A. Çev.). Ankara: İmge Kitapevi.
- Manning, P. (2005), *Migration in world history*, Oxford, Routledge Publishing.
- McIntoch, J. R. (2005). *Ancient Mesopotamia: New perspective (understanding ancient civilizations)*, California: ABC-CLIO.

- Memiş, E. (2015). *Eskiçağ medeniyetleri tarihi*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Memiş, E. Bülbul, C. (2014). *Eskiçağda göçler*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Michalowski, P. (1989). *Lamentation over the destruction of Sumer and Ur*, Michigan: Eisenbrauns.
- Michalowski, P. (2011). *The Correspondance of the kings of Ur: An epistolary history of an Ancient Mesopotamian kingdom*, Michigan: Eisenbrauns.
- Nissen, H. J. (2004). *Ana hatlarıyla Mezopotamya: Yakınoğu arkeolojisinin ilk dönemleri*. (İlkgelen Z. Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Nissen, H. J. Heine, P. (2009). *From Mesopotamia to Iraq: A concise history*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Pekşen, O. (2020). Eski Mezopotamya'da Gutiler ve III. Ur Hanedanlığı dönemleri. Lütü, G. G. Yıldırım, E. Pekşen, O. (Ed.). *Eski Mezopotamya'nın siyasi tarihi*. (1. Baskı, s. 51-74). İstanbul: Değişim Yayınları.
- Pekşen, O. (2020). Eskiçağ Önasya tarihinde Gutiler, *Turkish Studies - Historical Analysis*, C. 15, S. 1, 45-259.
- Pollock, S. (2017). *Antik Mezopotamya: Var olmamış cennet*. (Esen B. Çev.). İstanbul: Sümer Yayıncılık.
- Postgate, N. J. (1992). *Early Mesopotamia: Society at the dawn of history*, New York: Routledge.
- Reade, J. (2011). *Mesopotamia*. London: British Museum Press.
- Redmann, C. (1978). *The rise of civilization: From eary farmers to urban society in Ancient Near East*. New York: W. H. Freeman and Company.
- Roaf, M. (1996). *Mezopotamya ve eski Yakınoğu*. (Kılıç Z. Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları A. Ş.
- Sallaberger W. (1999). Ur III-Zeit, Sallaberger W., Westenholz A. (Ed.). *Mesopotamien Akkade-Zeit und Ur III-Zeit* .(1. Baskı s. 121-196),Freiburg Schweiz, Unversitätsverlag; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Scout, J. C. (2019). *İlk devletlerin derin tarihi: Tahula karşı*, (Pilgir, A. E. Çev.). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Sharlach, T. M. (2013). The remembrance of kings past: The persona of king Ibbi-Sin, David, S. V. Abraham W. (Ed.). *Literature as politics, politics as literature: Essays on the Ancient Near East in honor of Peter Machinist*. (1. Baskı, s. 429-439), Michigan: Eisenbrauns.
- Steinkeller, P. (2001). New light on hydrology and topoghrapy of Southern Babylonia in the third millenium. *Zeitschr. F. Assyriologie Bd. 91*, 22-84.
- Stepien, M. (2009). *From the history of state system in Mesopotamia — The kingdom of the third dynasty of Ur*. (Doktora Tezi). Library of Science'den erişildi. (<https://bibliotekanauki.pl/books/1788276>)
- Tamburrino, A. (2010). Water technology in Ancient Mesopotamia. Larry, W. M. (Ed.). *Ancient water technologies* (1. Baskı, 29-51). Arizona: Springer.
- Tekin, M. (2014). Eski Mezopotamya'da coğrafi çevre ve etnik yapı, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, II, 111-125.
- Uhlig, H. (2019). *Sümerler: Mezopotamya'nın sıradışı topluluğu*. (Ersoy N. Çev.). İstanbul: Totem Yayınları.
- Ur, J. A. (2010). Cycles of civilization in Northern Mesopotamia 4400-2000 BC, *Journal of Archaeological Research*, 18, 387-431.
- Van De Mieroop, M. (2018). *Eski Yakınoğu tarihi: MÖ 3000-323*. (Gül S. Çev.). Ankara: İmge Kitapevi.

- Weiss, H. (2015). Megadrought collapse and resilience in the late 3rd millenium BC Mesopotamia, 22 BC. Meller, H. H. Arz, H. W. Jung, R. Risch, R. (Ed.). *Ein klimasturz als ursache für den zerfall der alten welt? 2200 BC — A climatic breakdown as a cause for the collapse of the old world?* (s. 35-52), Halle.
- Westenholz, A. (2002). The Sumerian city-state. Mogens, H. Hansen, D. K. (Ed.). *A comparative study of six city-state cultures. An investigation conducted.* (1. Baskı, 23-42), Copenhagen: Copenhagen Polis Centre.
- Wilkinson, T. J. John, B. Hans, H. C. vd. (1994). The structure and dynamics of dry farming states in Upper Mesopotamia. *Current Anthropology*, Vol. 35 No. 5, 483-520.
- Wilson, J. K. (2005). On the UD-SU-BALA at Ur towards the end of the third millenium BC, *Iraq*, Vol.67 No. 2, 47-60.
- Yıldırım, E. (2017). *Eskiçağ Mezopotamya'sında liderler krallar kahramanlar*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Yıldırım, E. ve Aytan, O. A. (2023). Mezopotamya'da tarımsal üretiminin devamlılığının sağlanması için krallığın finanse edilmesi: Vergilendirme. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20 (1), 289-299.
- Yıldırım, E. ve Pekşen O. (2013). Üçüncü Arami göçünün Anadolu'nun güneydoğusuna yaptığı etnik ve siyasi etkiler, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 4 Sayı 13, 31-35.
- Zadok, R. (1981). The toponymy of the Nippur region during the 1st millennium B.C. within the general framework of the Mesopotamian toponymy, *Die Welt des Orients Bd.*, 139-69.
-